

УДК 332.72:349.412(477)

Данкевич В.Є.

кандидат економічних наук,

доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності
докторант Житомирського національного агроекологічного університету

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

METHODOLOGICAL AND ORGANIZATIONAL-ECONOMIC BASES OF DEVELOPMENT OF LAND RELATIONS

АНОТАЦІЯ

Досліджено процес формування теоретико-методологічної бази з питань розвитку земельних відносин. Запропоновано комплекс методів наукового дослідження для діагностики організаційно-економічних основ землекористування, володіння та розпорядження. Доведено, що у науковому дослідженні розвитку земельних відносин варто виділяти два рівні: теоретичний – досягнення синтезу знань (у формі наукової теорії) та емпіричний, на якому відбувається процес накопичення фактів. У процесі дослідження окреслено модель методології формування сталого землекористування в Україні. Обґрунтовано, що розвинений і добре інституціалізований земельний ринок забезпечує розподіл прав власності на землю таким чином, що досягається використання земельних ресурсів та пов'язаних з ними господарських активів економічно найбільш доцільним способом. Завдяки методу прогнозування напрацьовано три сценарії подальшого розвитку земельних відносин в Україні та можливі їх наслідки.

Ключові слова: методологія, земельні відносини, методи дослідження, аграрний сектор економіки, сільськогосподарське підприємство.

АННОТАЦІЯ

Исследован процесс формирования теоретико-методологической базы по вопросам развития земельных отношений. Предложен комплекс методов научного исследования для диагностики организационно-экономических основ землепользования, владения и распоряжения. Доказано, что в научном исследовании развития земельных отношений следует выделять два уровня: теоретический – достижение синтеза знаний (в форме научной теории) и эмпирический, на котором происходит процесс накопления фактов. В процессе исследования предложена модель методологии формирования устойчивого землепользования в Украине. Обосновано, что развит и хорошо институциализированный земельный рынок обеспечивает распределение прав собственности на землю таким образом, что достигается использование земельных ресурсов и связанных с ними хозяйственных активов экономически наиболее целесообразным способом. Благодаря методу прогнозирования разработаны три сценария дальнейшего развития земельных отношений в Украине и возможные их последствия.

Ключевые слова: методология, земельные отношения, методы исследования, аграрный сектор экономики, сельскохозяйственные предприятия.

ANNOTATION

In the article the process of formation of theoretical and methodological framework for the development of land relations. We have proposed a set of scientific research methods to diagnose organizational-economic bases of land use, ownership and disposal. We proved that in the scientific study of land relations should provide two levels: theoretical – to achieve synthesis of knowledge (in the form of a scientific theory) and empirical, which is the accumulation of facts. The study outlines the methodology model of sustainable land use in Ukraine. The article substantiates that well developed and institutionalized land market provides the distribution of land rights in a way that reached land use and related business assets most economically feasible way. We thanks forecast-

ing method worked out three scenarios for the further development of land relations in Ukraine and the possible consequences.

Keywords: methodology, land relations, research methods, agricultural sector, agricultural enterprises.

Постановка проблеми. Розвиток людства характеризується проявом певної сукупності соціально-економічних і суспільно-політичних процесів і явищ, які визначають зміст суспільних відносин. Склад цієї сукупності, характеристики та особливості прояву окремих її складових змінювалися впродовж історичних процесів, помітно відрізняються щодо окремих країн і народів на сучасному етапі їх розвитку. Та незмінним залишається важливе значення земельних відносин.

Дослідження розвитку земельних відносин є досить складним процесом, що потребує відповідного методологічного забезпечення. Методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [10]. Визначення методологічної основи будь-якого наукового дослідження є вихідним пунктом та фундаментом для досягнення поставлених завдань. Під методологічною основою дослідження розглядається головне, вихідне положення, на якому базується наукове дослідження. У методології виділяється декілька рівнів: фундаментальні, загальнонаукові, конкретно наукові, що складають основу теорії відповідної наукової дисципліни наук, системи конкретних методів і технік для вирішення спеціальних завдань [2].

Однією із найактуальніших проблем сучасного стану розвитку методології науки є проблема поєднання емпіричного, теоретичного та практичного у науковому пізнанні [8]. Особливо дане питання актуальне, враховуючи об'єкт дослідження – процес організаційно-економічного розвитку земельних відносин у сільському господарстві в умовах ринкових трансформацій. Дані питання потребують подальшого системного дослідження із застосуванням комплексу методів пізнання та урахуванням викликів сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні проблеми розвитку земельних відносин аналізуються у роботах провідних

вітчизняних і зарубіжних учених-дослідників Б.В. Буркинського, О.І. Гуторов, С.І. Дорогунцова, В.Г. Ковальова, М.Я. Лемешева, М.Т. Мелешкіна, А.С. Новоторова, М.М. Паламарчука, О.В. Садченко, В.Г. Сахаєва, В.М. Степанова, В.М. Трегобчука, С.К. Харічкова, М.А. Хвесика, Б.В. Щербицького, Н.Ф. Реймерса та багатьох ін. Проблеми методології дослідження розвитку земельних відносин були предметом дослідження В.Г. Андрійчука, Д.І. Бабміндри, П.Ф. Веденічева, В.П. Галушко, А.П. Даниленка, Б.М. Данилишина, І.І. Лукінова, П.М. Макаренка, В.Я. Мессель-Веселяка, І.Р. Михасюка, Ю.М. Новикова, П.Т. Саблука, А.М. Третьяка, М.М. Федорова, О.В. Чайнова, В.І. Шияна та ін. Враховуючи наявні проблеми завершення земельної реформи, важливим є поглиблення методологічних основ сучасних наукових досліджень.

Метою статті є вивчення методологічних та організаційно-економічних основ розвитку земельних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання методології досить складне, оскільки саме це поняття тлумачиться по-різному. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмеж-

овують методологію і методи дослідження [3]. У вітчизняній літературі методологію розглядають як учення про методи пізнання або систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів [5]. Найчастіше методологію тлумачать як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються під час наукового дослідження [4]. Проведені дослідження дають змогу зробити висновок, що методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища.

Методологія виконує такі функції: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динаміку процесів та явищ; передбачає особливий напрям, за допомогою якого може бути досягнута науково-дослідна мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається; допомагає введенню нової інформації; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних явищах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [11].

Таблиця 1

Методи наукових досліджень розвитку економічних процесів

Метод	Характеристика
Спостереження	Систематичне цілеспрямоване вивчення об'єкта, що відповідає таким вимогам: задуманості заздалегідь; плановірності; цілеспрямованості (спостерігаються лише певні сторони явища, котрі викликають інтерес при дослідженні): активності; систематичності. Даний вид дослідження дає змогу отримати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень.
Порівняння	Процес встановлення подібності або відмінностей предметів та явищ дійсності, а також знаходження загального, притаманного двом або кільком об'єктам, що є результативним при виконанні таких вимог: можуть порівнюватися лише такі явища, між якими є певна об'єктивна спільність; порівняння має здійснюватися за найбільш важливими, суттєвими рисами.
Експеримент	Вивчення об'єкта, за яким дослідник активно і цілеспрямовано впливає на нього через створення штучних умов або використання природних умов, необхідних для виявлення відповідної властивості. Експеримент проводять у таких випадках: при спробі виявлення раніше невідомих властивостей об'єкта; при перевірці правильності теоретичних побудов.
Абстрагування	Відхід у думці від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень предметів і виділення декількох рис, котрі цікавлять дослідника. Сутність його полягає в тому, що один об'єкт замінюється іншим, простішим, який виступає як «модель» першого.
Аналіз і синтез	Аналіз передбачає поділ предметів дослідження на складові частини (природні елементи об'єкта або його властивості). Синтез, навпаки, припускає з'єднання окремих частин чи рис предмета в єдине ціле. Аналіз та синтез взаємопов'язані, вони являють собою єдність протилежностей.
Індукція та дедукція	Під індукцією розуміють перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу загалом. Змістом дедукції як методу пізнання є використання загальних наукових положень при дослідженні конкретних явищ.
Моделювання	Використання моделі як засобу дослідження явищ і процесів природи. Під моделями розуміють системи, що замінюють об'єкт пізнання та є джерелом інформації стосовно нього. Моделі – це такі аналоги, подібність яких до оригіналу суттєва, а розбіжність – несуттєва.
Гіпотеза	Форма осмислення фактичного матеріалу, перехід від факторів до законів. Розвиток гіпотези відбувається за трьома стадіями: накопичення фактичного матеріалу і висловлювання на його основі припущень; формування гіпотези, тобто виведення наслідків зі зробленого припущення, розгортання на його основі прийнятної теорії; перевірка результатів на практиці та на цій основі уточнення гіпотези.

Джерело: [4; 5; 11]

У науковому дослідженні процесів та явищ відносин можна виділити два рівні: теоретичний – досягнення синтезу знань (у формі наукової теорії) та емпіричний, на якому відбувається процес накопичення фактів. Згідно із цими рівнями використовують різні методи досліджень: спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, абстрагування, аналіз, індукція та дедукція, моделювання, гіпотеза (табл. 1). Вибір конкретних методів дослідження диктується характером фактичного матеріалу, умовами та поставленою метою.

Лише свідоме застосування науково обґрунтованих методів є умовою осмислення наявних та отримання нових знань. Дослідник, який добре знає методи дослідження і можливості їх застосування, витрачає менше зусиль і працює успішніше, ніж той, хто у своєму дослідженні спирається лише на інтуїцію або діє за принципом «спроб і помилок». При цьому точні і правильні методи – не єдині компоненти, що забезпечують успішність наукового дослідження.

Фундаментальним, узагальненим методом пізнання дійсності є діалектичний метод. Об'єктивну основу його утворюють найбільш узагальнені закони розвитку матеріального світу. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом та формою, об'єктивністю в оцінюванні дійсності. Діалектика виступає як знаряддя пізнання у всіх галузях науки і на всіх етапах наукового дослідження.

Використання діалектичного методу при дослідженні розвитку земельних відносин обумовлене такими факторами: землекористування, розпорядження та володіння в аграрному секторі економіки розглядається у тісному зв'язку; явища і процеси розглядаються з позиції постійного руху та змінюваності, що дає змогу вивчити проблеми становлення і розвитку земельних відносин; всі явища в економіці сільського господарства розглядаються з позицій неминучості перетворення кількісних змін у якісні [1; 9]. Діалектичний метод орієнтує на постійний пошук резервів економічного зростання. Свідчення цьому є розробка пропозицій стосовно запровадження ринку землі, реалізації власниками та орендарями правомочностей, закладених у тріаді «володіння, користування і розпорядження» земельними ділянками.

Використання методу гіпотез дає змогу сформулювати науково обґрунтовані припущення, висунуті для пояснення механізмів розвитку земельних відносин та закономірностей зв'язку між сукупністю факторів, що впливають на їх формування. Особливістю гіпотези є те, що вона завжди має певний ступінь імовірності. З перетворенням імовірності у достовірність, що відбувається на основі практичної перевірки наукових припущень, гіпотеза стає науковою теорією або законом. Гіпотеза дослідження, особливо на етапі аналізу попередніх емпірич-

них даних, теоретичних уявлень про об'єкт або зв'язки між сукупностями явищ, відіграє надзвичайно важливу спрямовуючу та організаційну роль.

За допомогою економіко-статистичного методу можливо проаналізувати розвиток земельних відносин в історичній ретроспективі та на сучасному етапі, дослідити економічну ефективність використання земель у сільськогосподарському виробництві. Статистичний метод використовується для забезпечення принципу одночасності та однакової періодичності спостереження. Найбільш раціональними способами викладення результатів статистичного спостереження, що використовуються у наукових дослідженнях є статистичні таблиці та графіки.

Основною перевагою табличної форми викладу є те, що за її допомогою можна здійснити порівняння та аналіз результатів статистичного спостереження. Вона забезпечує наочність, полегшує сприйняття та можливість комплексного взаємозв'язку при аналізі. Графічний метод дає змогу отримати зображення більш доступні для сприйняття, виявити тенденції та закономірності розвитку орендних земельних відносин, наочно показати їх розвиток у просторі та часі, узагальнити дані щодо оренди землі, усвідомити цілісну картину її розвитку, вивчити взаємозв'язки і взаємозалежності.

Враховуючи наявний стан із запровадженням ринку сільськогосподарських земель, необхідним є застосування соціометричних методів з метою опитування власників паїв та керівників сільськогосподарських підприємств щодо необхідності запровадження ринку землі. Проведені дослідження дадуть змогу оцінити, чи виробники готові психологічно і, в першу чергу, економічно до повноцінного ринку сільськогосподарських земель.

Одним із основних методів дослідження є аналіз, який полягає в уявній та практичній деталізації об'єктів аналізу на складові елементи (частини об'єкту, його ознаки, властивості, відношення). Кожна із виділених складових частин розвитку земельних відносин аналізується окремо в межах єдиного цілого, в єдності і взаємозв'язку його частин. При цьому аналітичний матеріал варто подавати у огляді таблиць, діаграм, графіків, схем, які унаочнюють процеси та явища і полегшують їх пізнання.

Для вивчення та аналізу зарубіжного передового досвіду розвитку земельних відносин необхідно використовувати монографічний метод. За його допомогою можливо вивчити специфіку землекористування, володіння та розпорядження сільськогосподарськими угіддями у провідних аграрних країнах. Досвід Австралії, Данії, Іспанії, США, Франції, Швеції та інших країн у питанні функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення може бути використаний і для України.

Економічне моделювання передбачає відтворення економічних об'єктів і процесів в обмежених, малих, експериментальних формах. Моделювання служить передумовою і законним способом аналізу явища і обґрунтування прийнятих рішень, прогнозування, планування, управління економічними процесами і об'єктами. Модель економічного об'єкта зазвичай підтримується реальними статистичними, емпіричними даними, а результати розрахунків, виконані в рамках побудованої моделі, дають змогу будувати прогнози, проводити об'єктивні оцінки. Процес моделювання обов'язково включає і побудову абстракцій, і умовиводи за аналогією, і конструювання наукових гіпотез. Науковий підхід із впровадженням у виробництво моделювання господарських процесів допомагає оперативно і точно оцінити стан ґрунтового покриву, зменшити обсяг польових та лабораторних робіт, застосувати науково-обґрунтовані норми мінеральних добрив.

Прогнозування – це метод, в якому використовується як накопичений у минулому досвід, так і поточні припущення щодо майбутнього з метою його визначення. Якщо прогнозування виконано якісно, результатом буде картина майбутнього, яку можна застосовувати як основу для планування. Завдяки методу прогнозування напрацьовано три сценарії розвитку земельних відносин в Україні та їх наслідки залежно від обраної моделі (табл. 2).

Оптимальним сценарієм розвитку земельних відносин є реалізація «пілотного проекту» із роздержавлення земель та подальша відміна мораторію на приватну землю. Очікуваний

результат такого сценарію – набуття досвіду проведення земельних аукціонів, виявлення цінових тенденцій і трендів, встановлення ринкової ціни на землю, підвищення ефективності використання державних земель зростання надходжень у бюджеті.

Формування повноцінного земельного ринку в Україні має відбутися еволюційним шляхом, у міру формування його основних елементів, а саме: створення відповідної правової бази; наявності землі як об'єкта купівлі-продажу; наявності потенційних продавців земельних ділянок та платоспроможних покупців; створення необхідної ринкової інфраструктури; запровадження організаційно-правового механізму функціонування цивілізованого земельного ринку; запровадження механізму державного регулювання земельного ринку.

Станом на 2016 р. в Україні більшість елементів інфраструктурного забезпечення ринку сільськогосподарських земель відсутні: не проведено інвентаризацію і паспортизацію земель, не створені державний земельний кадастр, державний земельний банк, земельні біржі, відсутня законодавча база щодо регулювання ринку землі, не визначено роль держави в регулюванні економічного обігу землі, фактично відсутні платоспроможні покупці. У країні запроваджено мораторій на продаж сільськогосподарських земель. До набрання чинності Закону «Про обіг земель сільськогосподарського призначення», але не раніше 1 січня 2017 р., не допускається купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності. Однією

Таблиця 2

Прогнозні сценарії розвитку земельних відносин в Україні

Сценарії	Можливі ризики	Очікуваний результат
1. Мораторій відміняється з 01.01.2017 і впроваджується «вільний ринок землі»	зростання соціального напруження, викликане відчуттям несправедливої купівлі-продажу землі; зростання парцеляції та фрагментації земель – зниження ефективності бізнесу неекономічна конкуренція за землю – «рейдерство»; необ'єктивність ціни на землю; технічна неготовність інформаційно-кадастрової системи; накладання двох реформ – децентралізації та земельної реформи – негативна синергія	впровадження повноцінного ринку землі, формування ринкової ціни на землю, використання землі як економічного активу, реалізація конституційних прав власників землі
2. Мораторій відміняється з 01.01.2017 і реалізується «пілотний проект» запровадження ринку землі	деякі відмінності гравців ринку купівлі-продажу державних і приватних земель; відмінні тенденції у формуванні ціни на землю складність формування оптимального земельного масиву для ефективного бізнесу, по причині розосередженості земель по сільських радах – «рейдерство»	набуття досвіду проведення аукціонів, виявлення цінових тенденцій і трендів, встановлення ринкової ціни на землю, підвищення ефективності використання державних земель.
3. Мораторій продовжується після 1.01.2017	відсутність ринкової ціни на землю та неможливість залучення землі у економічний обіг як іпотечний ресурс; неможливість створювати додаткові робочі місця через специфіку бізнес-моделі аграрних підприємств у таких умовах; неадекватні бюджетні надходження, розвиток монопольного становища окремих господарюючих суб'єктів на локальних ринках землі; екологічний тиск на землю та навколишнє середовище, деградація ґрунтів	заморожування наявного стану ринку землі, небажання економічних змін, обґрунтування оптимальної наявної ефективності.

Джерело: власні дослідження

з основних причин продовження мораторію є відсутність належного інституційного забезпечення та відповідної інфраструктури.

У ході вивчення розвитку земельних відносин варто використовувати увесь комплекс методів наукового дослідження: абстрактно-логічний (теоретичні узагальнення і формування висновків), статистико-економічний (аналіз сучасного стану земельних відносин, процесів перетворення земельної власності), монографічний (здійснення моніторингу стану сільськогосподарських земель у регіоні), соціологічний (проведення анкетування), розрахунково-конструктивний та порівняння (порівняння діяльності новостворених підприємств), кореляційно-регресійний (встановлення впливу відібраних факторів на функцію при аналізі розміру орендної плати), та інші загальноприйняті методи. Методологічні основи формування сталого землекористування в аграрному секторі повинні ґрунтуватися на наступних принципах: раціонального використання, екологічної обґрунтованості, узгодженості із законами природи, різноманітності форм власності, цільового призначення, платності землекористування (рис. 1).

Подальші дослідження розвитку земельних відносин повинні ґрунтуватися на прогнозуванні з метою вирішення наявних економічних,

екологічних та соціальних проблем розвитку сільських територій. У цьому аспекті заслуговує на увагу розгляд використання сучасних комп'ютерних програм і моделей прогнозування на основі геоінформаційних систем та аналізу даних дистанційного зондування Землі з використанням еволюційних алгоритмів і стохастичних методів. У зв'язку з цим важливо розроблювати моделі трансформації регіонального землекористування на довгостроковий період та обґрунтування сценаріїв і напрямів просторової трансформації системи землекористування регіону з позицій сталого розвитку.

Висновки. За період ринкових трансформацій в Україні суттєво змінилася структура земельного фонду як за призначенням, так і за видами власності. Іншою стала організаційна структура управління землекористуванням, виникли нові форми господарювання, проте так і не сформувався повноцінний ринок земельних ресурсів. Ринковий оборот приватизованих земельних ділянок усе ще залишається економічно та інфраструктурно не забезпеченим, а оборот земель сільськогосподарського призначення досі не врегульований законодавчо. Крім того, реформування земельних відносин супроводжується посиленням екологічної незбалансованості земельного фонду та зменшенням мож-

Рис. 1. Модель методології формування сталого землекористування в Україні

Джерело: власні дослідження

ливостей природного відновлення родючості ґрунтів. Дана ситуація спричиняє негативні економічні, соціальні та екологічні наслідки, стримує європейську інтеграцію та апробацію передових технологій господарювання.

Розвиток ринку сільськогосподарських земель в Україні формуватиметься у міру створення конкурентного середовища у національній економіці, розбудови спеціалізованої інфраструктури. Це передбачає не лише скасування мораторію на продаж землі, але й доопрацювання Законів «Про ринок землі» і «Про земельний кадастр», які вводять у дію єдиний електронний земельний кадастр, без якого практично неможливо визначити реальне походження тієї чи іншої земельної ділянки. Важливим кроком має стати включення земельних активів до статутних фондів сільськогосподарських підприємств, що дасть можливість зберегти цілісні земельно-майнові комплекси в аграрному виробництві і забезпечити доступ власників таких підприємств до кредитних ресурсів. Для дослідження ефективності землекористування, розпорядження та володіння важливо використовувати сучасні методи наукового пізнання, поєднуючи їх та пристосовуючи до постійних змін навколишнього середовища.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Галушкіна Т.П. Концептуальні принципи формування ринку земель в Україні як основа забезпечення сталого розвитку території / Т.П. Галушкіна, Т.Ф. Сидорченко, О.О. Криницька // *Економіка и управление*. – 2013. – № 4. – Бібліогр.: 83-87 с.
2. Бородюк В. Методологічні принципи нової парадигми благоустрою населених пунктів / В. Бородюк, Г. Фролова // *Економіка України*. – 2011. – № 10. – С. 65-70.
3. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновлення парадигми / А. Гальчинський // *Економіка України*. – 2012. – № 5. – С. 4-17.
4. Гальчинський А.С. Економічна методологія. курс лекцій / А.С. Гальчинський. – К. : АДЕЛЬФ, 2010. – 572 с.
5. Гач В. Побудова термінологічної системи форм організації наукового знання / В. Гач, О. Россошанська, О. Медведєва // *Науковий світ*. – 2011. – № 4. – С. 15.
6. Земельний Кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III: за станом на 5 грудня 2013 р. [Електронний ресурс] : Відомості Верховної Ради України. Офіц. веб-портал. – 2002. – № 3-4. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws>.
7. Ковалів О.І. Національна регуляторна політика на новій рентній основі [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/2530/13>.
8. Мартин А. Розвиток земельних відносин в Україні у середньостроковій перспективі: цілі та завдання [Електронний ресурс] / А. Мартин. – Режим доступу : http://crimeaconsul.ucoz.ru/publ/rozvitok_zemelnikh_vidnosin_v_ukrajini.
9. Мельник Л.В. Стратегічні засади раціонального землекористування [Електронний ресурс] / Л.В. Мельник // *Вісник Харківського національного технічного університету сільськогосподарства: Економічні науки*. – Вип. 126. – Харків : ХНТУСГ. – 2012. – Бібліогр.: 325 с. – Режим доступу : http://www.khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik_126/29.pdf.
10. Механізми управління земельними відносинами в контексті забезпечення сталого розвитку [Електронний ресурс] / Ш.І. Ібатуллін, О.В. Степенко, О.В. Сакаль [та ін.]. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – Бібліогр.: 52 с. – Режим доступу : http://ecos.kiev.ua/share/upload/Mehaizmy_upravlinnya_zemelnyty_vidnosynamy.pdf.
11. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження / С.В. Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – 416 с.
12. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 року» від 17 червня 2009 р. № 743-р : за станом на 21 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>.